

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

✓ Ltn
✓ 2271

✓ d 6-12
2397

1999

0 1999

1125r - The first handwritten sign of the
sign of the sign - the sign of the sign
the sign of the sign.

43913 - 4. h.

Л. Я. Нитче

ՅՈՒՍԷՓ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԵՐԿՍՅԵՍՒԶՈՒԿ ԱՐԴՈՒԹԵՍՆՑ,

Ընդհանրապես Առաջնորդ Իշխան Առաջաբանի
Հայր (1773—1800), Կաթողիկոսական Ռուսաց
և Կարողվերս Առևանգի Հայր.

2274-60
ՀՋ 2274

ՅՈՎՍԷՓ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԵՐԿԱՅՆԱԲԱԶՈՒԿ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆՑ

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՌՈՒՍԻԱԲՆԱԿ ՀԱՅՈՑ

(1773—1800),

ԻՇԽԱՆ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ՌՈՒՍԱՑ

ԵՒ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

28060-69
9

205

Ղիարհիս վերայ այնպիսի մարդիկ եղած են, որ երբեմն երբեմն երկնքի երեսն երեւցող կարգէ դուրս լուսաւոր աստղի մի պէս յանկարծակի երեւելով՝ թէպէտ անցել գնացել են, բայց իւրեանց յիշատակը մշտնջենապէս տպաւորած թողուցել են ո՛չ միայն ժամանակակցաց՝ այլ եւ իւրեանց ապագայից սրտերուն մէջ: Այն սակաւաթիւ մարդկանց մէկն էր ահա Արղութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ⁽¹⁾, որ իբրեւ մէկ ամբողջ ազգի Առաջնորդ՝

(1) Յովսէփու կենդանագրին նախագիծը (որ մինչեւ ցայժմ Քիշնեւի Հոգեւորական Կառավարութեան մէջ կպահուի) նկարուած է 1799 բուականին յուլիս ամսուն մէջ. եւ կներկայացրնէ նորա մեծահանդէս մուտքըն ի Քիշնեւ, որ աջ ձեռքը վերուցած օրհնութիւն կուտայ գինքը դիմաւորող ժողովրդոց:

իւր անձնանուէր ազգասիրութեամբը, բարակ քաղաքականութեամբն ու հաւատարիմ ծառայութեամբքը Ռուսաց Տէրութենէն մեծամեծ արտօնութիւններ առնելով՝ Ռուսաստանի Հայոց ներկայ վիճակը բարւոքեց եւ նոցա ապագային համար պէտք եղած եկեղեցական եւ քաղաքական բարեկարգութիւններն արաւ, որով նոյն երկրի Հայկազանց տարեգրութեան մէջ յաւիտեանս ժամանակաց անմահացուց իւր սիրելի ու պատկառելի անունը:

Այս մեծանուն արքեպիսկոպոսը Հայաստանի Գուգարաց աշխարհի՝ Տաշրաց գաւառի՝ Սանահին գիւղաքաղաքէն էր, որ ծնաւ Թիֆլիզու մէջ 1743 թուականին:

Արդութեանց տոհմին նախահայր կհամարեն ոմանք Պարսից Արտաշիր Երկայնաբազուկ թագաւորը, որոյ որդիքը (Աղեքսանդր Մակեդոնացոյ՝ Պարսից հին թագաւորութիւնը կործանած միջոցին) Հայաստան փախան, կասեն, եւ ի նոցանէ յառաջացան Արդութեանք. ոմանք՝ մեր Բագրատունի թագաւորաց ցեղէն յառաջ եկած են, կասեն, Զաքարիա սպասալարէն սկսելով՝ որ 1184-ին Վրաց եւ Հայոց սպարապետ էր, եւ ոմանք՝ Արդուք անունով Հայ իշխանն եղած է, կասեն, նոցա ցեղապետը, որ 1287-ին իւր բազմատեսակ ծառայութիւններովը մեծ պատիւ ունեցաւ Մողոլաց Արգուն խանի առաջեւ: Իսկ ինքը Յովսէփ սրբազանը՝ իւր ազգաբանութեան վերայ հետագայ յիշատակարանս թողուցած է նոր նախիջեւանի Հոգեւոր դատարանի կանոնադրութեանց յառաջաբանին մէջ. « Յիշեցէք ի Քրիստոս . . . զմարմնաւոր ծնողսն իմ զՆիօշ բէզն՝ զսպանեալն յանօրէն Լէզզեաց ի տարապարտուց, եւ զպարկեշտագնաց մայրն իմ Քէթե-

ւանն, եւ զհանգուցեալ եղբարսն իմ զվաղաթառամ եւ զխորհրդակորոյս Մովսէս բէզն եւ զՓարսաղանն. եւ զկենդանի եղբայրն իմ պարոն Բէժան բէզն, եւ ըզքորսն իմ Ռուսուդանն եւ զՄարիամն եւ զամենայն զարմս եւ զաւակս սոցին. որք եմք ի յեթներորդ գաւառէն Հայոց ի նահանգէն Տաշրայ եւ Լօռու, զոր այժմ Վիրք ունին. եւ յիշխանանիստ գիւղաքաղաքէն Սանահնու, եւ յազգէ մեծի սպարապետին Հայոց եւ Վրաց՝ Զաքարիա իշխանին՝ որդւոյ Սարգսի իշխանի, զորմէ պատմէ պատմիչն Կիրակոս: Որք եւ ի հնումն կոչէաք Երկայնաբազուկ, իսկ այժմ կոչիմք Արղութեանց»: Այս է ահա ամենէն ճիշդը, որ կարելի է նաեւ շարունակութիւն համարել վերոյգրեալ ազգաբանութիւններուն:

Յովսէփու մանկութեան վերայ մասնաւոր յիշատակարան չգտնելով՝ այսքանս միայն ասեմք յաւանդութեանց, որ հայ եւ վրացի լեզուաց սկզբնական ուսումը սովորելէն յետոյ մեծ սէր ունեցաւ կուսակրօնութեան. ուստի եւ իւր քսան տարեկան հասակին՝ երեւանեցի բարեյիշատակ Սիմէոն կաթողիկոսին որդեգիր մտնելով՝ Ս. Էջմիածին գնաց, ուր ժամանակին պէտք եղած ուսումը սովորելով՝ իւր խելացի գործունէութեամբը, սրբակրօն վարուքն ու քաղցր բնաւորութեամբը այնչափ սիրելի եղաւ միաբանից ու կաթողիկոսին, որ նախ՝ 1765-ին նոյեմբերի 19-ին սարկաւազութենէ վարդապետ ձեռնադրեցաւ, եւ ապա 1771-ին դեկտեմբերի 25-ին եպիսկոպոս օծուեցաւ իւր հայրագիր Սիմէոն կաթողիկոսէն, յորմէ երկու տարիէն վերջն ալ արքեպիսկոպոսութեան բարձր աստիճանն ընդունելով՝ 1773 թուականին Ռուսաստանի Աժտէրիսան քաղաքը յուղարկուեցաւ, իբրեւ ընդհանրական առաջնորդ Ռուսիաբնակ Հայոց:

Այնուհետեւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի առաջեւ ընդարձակ ասպարէզ բացուելով՝ մէկ կողմէն իւր ազդու եւ պատկառելի քարոզներովն ու խրատներովը հայ ժողովրդոց սիրտը գրաւեց, եւ միւս կողմէն իւր բարակ քաղաքականութեամբն ու հեռատես գործունէութեամբը տէրութեան մտադրութիւնն իւր վերայ դարձուց, որոյ մասնաւոր հրամանաւը նախ՝ Ա. ժտէրխանի Հայոց համար նորանոր առանձնաշնորհութիւններ առաւ Ռուսաց Կատարինէ Երկրորդ կայսրուհիէն, եւ ապա Խրիմու Հայոց Ազովու կողմերը փոխադրուելու մասին՝ Պոտեմկին իշխանին գործակից եղաւ, եւ 1779/80 թուականներուն Նոր Նախիջեւան քաղաքին հիմը դրաւ հանդիսապէս, որոյ տեղւոյն՝ փոխադրեալ ժողովրդոց ապագայ բարօրութեանցն ու նոցա պարգեւագրոյն ⁽¹⁾ համար « զամս երկուս ի դրունս մեծի կայսրուհւոյն դեգերեցաք » կասէ նոյն սրբազան արքեպիսկոպոսը:

Յաջորդ տարին, այսինքն 1781-ին գրեց Նոր Նախիջեւանի հոգեւոր դատարանի կանոնադրութիւնները ⁽²⁾, որք վեց մասն ու 126 կանոն կամ յօդուած բաժ-

---

(1) Նախիջեւանեցոց պարգեւագիրը 1779-ին նոյեմբերի 14-ին տրուաւ Կատարինէ Երկրորդ կայսրուհին, յորում բաց ի մեծամեծ առանձնաշնորհութեանց՝ 32 հազար *դուստան*, կամ 768 հազար քառակուսի *սաժէն* երկիր ընծայեց նոցա եւ տասը տարի ազատ բողոք գիրենք կայսերական հարկատուութենէ:—Այն պարգեւագիրը վերստին հաստատեցին նախ՝ Պողոս կայսրը 1799 թուականին յունուարի 4-ին, եւ ապա Աղեքսանդր Առաջինը 1802-ին դեկտ. 21-ին. եւ մինչեւ ցայժմ գրեթէ իւր առաջուան գօրութիւնն ունի՝ ինչ որ Կատարինէի ժամանակն ունէր, բաց ի քանի մի նոր փոփոխութեանց:

(2) Յովսէփ սրբազանի կանոնադրութիւնները նախ հանդերձ յանկուածովք տպուեցան Նոր Նախիջեւանի Ս. Խաչ վանքի տպարանին մէջ 1795-ին, եւ ապա հատուած հատուած հրատարակեցան Մասեաց

նուած են, բաց ի քաղաքական օրինաց յաւելուածէն, եւ որովք ամբողջ 55 տարի կառավարուեցան բոլոր Ռուսիաբնակ Հայոց եկեղեցականները, մինչեւ որ 1836-ին այժմու կարգադրութիւնը հաստատուեցաւ:

Յետոյ՝ այսինքն երեք տարիէն վերջը հիմնեց քաղաքին միջի ընդարձակ հրապարակին վերայ կառուցած *Սուրբ Լուսաւորիչ* անուևով հոյակապ մայր եկեղեցին, որուն ընտիր ձեռքով գրուած արժաթապատ Աւետարան մի տուաւ այսպիսի ինքնագիր յիշատակարանաւ. « Ես սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Ծայրագոյն Նուիրակ եւ Ռուսաց երկրի ամենայն Հայոց ազգին Առաջնորդ, Նոր Նախիջեւանայ հիմնադիր, եւ երանելի սուրբ Սիմէօն Հայրապետին Երեւանցւոյ ձեռնասուն աշակերտ, Սանահնեցի Արղուծեանց Շիօշ բէգի որդի՝ Յովսէփ ապարդիւն արքեպիսկոպոսս, սուրբ Աւետարանս այս՝ արժաթապատ առնել ետու իմով սեպհական արդեամբս, եւ նուիրեցի ի դուռն սուրբ Լուսաւորիչ աւագ եկեղեցւոյն, զոր ես հիմնարկեցի ի 1783 թուի Փրկչի եւ մեր ՌՄԼԲ ի սեպտեմբերի 9, ի տօնի Նիկիու սուրբ ժողովուն: Վայելողքդ յիշեցէք զաշխատաւոր անձն իմ եւ զձնողս . . . Գրեցաւ ի 1783 թ. Փրկչի եւ ի հոկտեմբերի 27, ի Նոր Նախիջեւան »:

Այսպէս ահա չորս հինգ տարուան մէջ Յովսէփ սրբազանը իւր համազգի ժողովրդոց ներկայ եւ ապագայ վիճակը հոգալով՝ կարծեց թէ նոքա բոլորովին մոռացան իւրեանց Խրիմը, բայց յառաջիկայ ամարան՝ իրեն ականջն ալ հասաւ ժողովրդոց տրտուևջը, որ

Աղանուոյ 18⁶⁴/₆₅ բուականաց ամասբերբերուն մէջ՝ իբրեւ « Ազգային գեղեցիկ յիշատակարան մը, եւ Խրիմու ու Նախիջեւանի ժողովրդոց բաւական հին եկեղեցական եւ քաղաքական կառավարութեանը ստորագրութիւն »:

ինչպէս ի հնումն Իսրայէլացիք ջուրի կողմանէ նեղութիւն քաշելով զղջացան իւրեանց Եգիպտոսէն ելնելուն վերայ եւ մինչեւ անգամ Մովսէսի դէմ գանգատեցան՝ « Ընդէր հաներ զմեզ յԵգիպտոսէ՝ կոտորել զմեզ եւ զորդիս մեր եւ զխաշինս մեր ի ծարաւոյ » ասելով, նոյնպէս եւ Խրիմէն ելնող գաղթականները այն ամարան սաստիկ ջերմութենէն ձանձրանալով՝ « Ի՛նչ խելք էր մեր արածը, ասին, որ Խրիմու ծովեզերեայ գեղեցկադիր քաղնքները, բարձրագագաթ լեռները, զովացուցիչ անտառները, Ս. Խաչ վանքի պէս բարձրադիր ուխտատեղին, — որոյ պարտիզին մէջ կը զբօսնուինք ու նորա լուսաղբիւրներուն ականակիտ եւ քաղցրահամ ջուրերը խմելով կզովանայինք, — թողինք եկանք այս ամայի անապատիս մէջը բնակեցանք » : Այս բողոքը բնականապէս Յովսէփ սրբազանի դէմ լինելով՝ թէեւ ի սկզբան ապերախտութիւն համարեց ժողովրդոց ասածը, սակայն իւր անձնական կարծիքը հասարակաց դատողութեանը հետ բաղդատելէն յետոյ՝ ժողովրդոց գանգատը կերպով մի իրաւացի ճանաչեց, որով Նախիջեւանի հիւսիսակողմը՝ եօթը վերստ հեռաւորութեամբ մէկ ապառաժ լեռան վերայ (յորմէ քաղցրահամ ջրոյ աղբիւր կհոսէ դէպ ի պարտէզը) Խրիմու սուրբ Խաչ վանքին ձեւովը համանուն վանքը հիմնեց 1784-ին ⁽¹⁾ որուն քովը շինեց հետզհետէ ընդարձակ պարտէզը, եկեղեցական ուսումնարանն ու հարուստ տպարանը :

---

(1) Եօթանասունինը տարիէն վերջը, այսինքն 1863 բուականին նորոգեցան ի հիմանց այս Ս. Խաչ վանքի եկեղեցին՝ յորդորանօք Գերապատիւ առաջնորդին Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ Տեառն Գաբրիելի ծայրագոյն վարդապետի Այվազեան (այժմ եպիսկոպոս), եւ հոգաբարձութեամբ ազգասէր իշխանացն Նոր Նախիջեւանի Պպ. Գեորգայ Խարանեան եւ Աղեքսանդրի Ալաճալեան :

Պարտէզն օր ըստ օրէ գեղեցկացաւ, մանաւանդ Ուսումնարանիս ազգասէր Հիմնադիր Աղա Յարութիւն Խալիբեանի քաղաքագլուխ եղած տարիները: Եկեղեցական ուսումնարանը նոյնպէս հետզհետէ բարեկարգուեցաւ իւր արթուն եւ անձնադիր Հիմնադրին հոգաբարձութեամբն ու նորա բարեհամբաւ տեսչի եւ վարժապետի Մարուգեան Թադէոս վարդապետի ջանքը. որոյ համար՝ Նախիջեւանի մայր եկեղեցւոյ ժամանակակից Ստեփանոս աւագ քահանայն իւր մէկ ձեռագիր յիշատակարանին մէջ՝ նորա սրբակրօն լինելն ու զանազան գիտութեանց մէջ հմտութիւն ունենալը հետագայ խօսքերովը կաւանդէ. « . . . . Եւ ի ժամանակս վանահայրութեան *երկնաբաշխացի* եւ *պերճախնաս* վարժապետին մերոյ Թադէոս վարդապետի Մարուգեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ: ՌՄԽԳ » (1795): Իսկ տպարանը, ինչպէս կերելի այնտեղի տպագրեալ գրքերէն՝ Աժտերխանի Հայոց տպարանէն (¹) աւելի հարուստ եղած է, եւ բաւական հմուտ արհեստաւորներ ունեցած է. վասն զի այնտեղէն ելած քանի մի գրքերը, այսինքն՝ *Ժամագիրք*, *Սաղմոս*, *Յիսուս որդի*, *Քրիստոնեական Վարդապետութիւն*, *Աղօթանասոյց*, *Ողբ եւ հատուցանք* *Էջմիածնի*, *Գունն ողորմութեան* (²), *Բժշկարան* եւ

(¹) Աժտերխանի Հայոց տպարանէն եւս բաւական գրքեր էլան, որոց մէջ աւելի մաքուր տպուածներն են վարդանայ բարձրբերդցւոյ *Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դարբի* գիրքը 1797-ին տպած. վաղարշապատեցի Արրահամ վարդապետին ուսներէն հայերէն բարգմանած *Քերականութիւնն ու Պատմութիւնն մեծին Աղեքսանդրի քաղաւորին Մակեդոնացւոց* գրքոյկը, որ,—ինչպէս գրուած է,—Գիողորոս սիկիւիացւոյ պատմագրութենէն բարգմանած է Գաբրիէլ սարկաւազ վարժապետեան Պատկանեանցը՝ 1827 թուականին:

(²) Նոր Նախիջեւան եւ Գրիգորուպոլիս քաղաքաց մեծահանդես հիմնարկութիւններուն պատճառաւ շարագրեց Խօճենց Մարգարն այս

այլն, նոցա ժամանակին նայելով՝ բաւական մաքուր տպագրուած՝ եւ պէտք եղած զարդերովն ու ծաղկատառերովը գեղեցկացած են: Այս գրքերուն մէջէն դիտմամբ դուրս ձգեցինք Պասմուքիւն Թեշաւնաֆի որդւոյ Յուշիսի գիրքն ու քանի մի մանր տետրակներ, ինչպէս Օրացոյցներ, Նախիջեւանի հոգեւոր դասարանին կանոնադրութիւնը, Ժողովրդոց միաբանական Գաշնադրութիւնը եւ այլն, որոց տպագրութիւնը վերը յիշուած գրքերուն հետ բաղդատելով՝ շատ անուշադրութեամբ եղած է:

Նախիջեւանի եւ Աժտէրխանի տպարանները ձեւացան բարեյիշատակ Խալդարեանց Գրիգորի Պետերբուրգ բացած տպարանէն. վասն զի Խալդարեանցի մահուանէն վերջը Պետերբուրգի տպարանը պարտուց տակ մնալով, Արդութեանց Յովսէփ սրբազանը Ռուսիաբնակ ժողովրդոցը դիմեց եւ նոցա ձեռնտուութեամբ պարտքը վճարելով՝ տպարանին պարագայքը՝ Նոր Նախիջեւան ու Աժտէրխան քաղաքները փոխադրեց: Պետերբուրգի տպարանի եւ նորա փոխադրու-

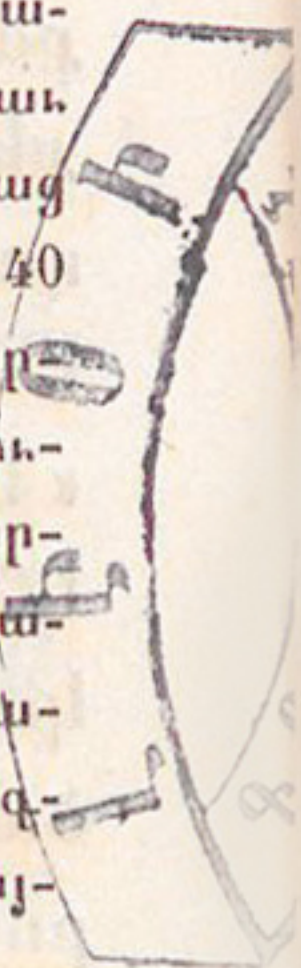

Դռուն ողորմութեան գիրքը ու Ս. Խաչ վանքին տպարանին մէջը տպեց 1792-ին, զոր ձեռք բերելու նպատակաւ շատ տեղերու Հայոց հետ բղթակցութիւններ արինք, որպէս զի նորա մէջի հանդիսախօսութեանց բովանդակութենէն փոքրիկ ճաշակ մի տամք մեր Ընթերցողաց, բայց մեր ջանքը անօգուտ եղաւ: Ուստի գո՞ն լինիմք միայն Խօճենց Մարգարին խօսքերը մէջ բերելով. „Արդ յանցեալ ամին (1792) տպմամբ ծնեալ եղեւ յանախտ ճշմարտախօսութենէ իմմէ մանուկ ինչ ջքնադատես եւ վայելչագեղ՝ անուանեալ ԴՈՒՌՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆ, յորում գետ անադօտ հայելոջ տեսանի բովանդակ հանդէսն ընդ լիակատար պատմութեանն Գրիգորուպոյ քաղաքին Հայոց հիասքանչ հիմնարկեցման, ընդ որոյ եւ Նոր Նախիջեւանու գերահոջակ հիմնարկութեանն. որով գմեժամեժ գործոցն աստուածայնոց գհանդէսն՝ որ առ ազգն Հայկաստրունդ՝ զարմանազործեաց ի յայսմ ոսկեղէն դարու, ի ձեռն աստուածարեալ բարերար խնամածուին իմոյ Տեառն Յովսէփայ Սրբազան Արքեպիսկոպոսին“ եւ այլն:

Թեան ընդարձակ պատմութիւնը 1788-ին Պետերբուրգ տպուած Ընդհանրականի վերջաբանին մէջ գրուած է, յորմէ հետագայ խօսքերս կ'ըստեմք.

« . . . Յետ որոյ (շինութեան տպարանին) եւ զտպումն ինչ ինչ առձեռն բանից յառաջադրեալ . . . եւ զումանս գրեանս ծախիւք իւր տպեալ՝ զգործն բարի յառաջացուցանէր (պարոն Գրիգորն Խալդարեանց): Բայց ի մէջ այսքան անտանելի դժուարակիր ծանրութեան գործոյս յամենուստեքէ անօգնական մնացեալ ազնուական առնս այսմիկ, զինչսրն իւր՝ յոր յառաջագոյն ձեռն արկ ի վախճան հասուցեալ, ըստ ամենայնի գոյազուրկ ի ներքոյ ծանրագունի պարտուց կաշկանդեալ մնայր: Ուստի տեսեալ անձնադիր հովուին եւ սրբազան դիտին (Տեառն Յովսէփայ Արղութեանց) զմնալն անօժանդակ բանաւոր գառին, նորակառոյց տպարանին ի Յաշտարխան կամ ի նոր նախիջեան անդրափոխեցման զգիր գրեալ սիրով հրաւիրէր . . . Բանգի որպէս յիշեցաւ ի վեր անդր, յետ վախճանի առն Աստուծոյ պարոն Գրիգորին՝ մնաց տպարանն ի ներքոյ պարտուց հազար երկու հարիւր Թումանի (որ է 40 քսակ կամ 12 հազար բուրի). իսկ արի հովիւս այս եւ ազգասէր սրբազան արքեպիսկոպոսս յանձն էառ հատուցանել զպարտան հանգուցելոյն՝ օժանդակութեամբ բարեսէր ազգիս մերոյ հայկազնոյ . . . որպէս եւ տէր իսկ կամեցաւ եւ յաջողեաց . . . զի անձինք բազումք բարեպաշտութեամբ զարդարեալք եւ ի յազգաշահ իրողութիւնս՝ ուրախութեամբ սրտի եւ նպաստիւք արդեան ձեռնամուխք կարեկցեալ օգնեցին ի փառս միոյն Աստուծոյ եւ ի պարծանս լուսաւորչակրօն Հայկազնեայս տոհմի »:

Մինչդեռ Յովսէփ սրբազանը այսպիսի ազգաշահ գործոց յառաջ տանելուն կաշխատէր, եւ ահա 1788-ին մայիսի 5-ին Տաճկաց եւ Ռուսաց պատերազմը բացւեցաւ, որով աստուածային նախասահմանութիւնը նոր ճանապարհ բանալով Յովսէփ սրբազանի համար, տէրութեան կողմանէ Ռուսաց բանակին գործակցութեանը հրաւիրեցաւ, ուր բոլոր պատերազմին ժամանակը եկեղեցական փառօք ու հայրական խնամօք պաշտպան կեցաւ այնտեղի ազգայնոց, այսինքն Բեսարաբիոյ կողմերն եղած՝ Տաճկաց եւ Ռուսաց հպատակ հայ ժողովրդոց, մինչեւ որ պատերազմը հան-

դարտելով՝ Ռուսաց յաղթական զինուց ուժովը նուաճեալ քաղաքաց միջի համազգիքն եւս մէկտեղ ժողովեց ու 1792-ին յուլիսի 25-ին Գրիգորուպոլիս քաղաքին հիմը դրաւ վայելչապէս: Յետ որոյ երեք ամիս եւս նոյն քաղաքին մէջը կենալով՝ առժամանակեայ կառավարութեան կանոններ դրաւ բնակիչներուն, եւ ինքը հոկտեմբերի վերջերը Նոր Նախիջեւան վերադարձաւ, ուր Ս. Խաչ վանքի եկեղեցին նոյն տարւոյ նոյեմբերի 27-ին փառաւոր հանդիսով օծելէն վերջը Պետերբուրգ գնաց, որպէս զի նախ՝ ժողովրդոց կողմանէ շնորհակալ լինի կայսրուհւոյն՝ Գրիգորուպոլիս քաղաքին շինութեանը համար, եւ ապա նոյն քաղաքի, որպէս նաեւ Նախիջեւանեցւոց համար պէտք եղած խնդիրներն անէ տէրութեան. ինչպէս որ Խօճէնց Մարգարը կաւանդէ *Քեչարնաֆի* յիշատակարանին մէջ. « Իսկ զկնի . . . օժմամբ սրբացուցեալ զչքնաղ զերկնահանգէտ Ս. Խաչ վանքն Նոր Նախիջեւանու, ըզկառուցեալն յինքենէ . . . չուեալ խաղաց գնաց ի մեծահամբաւ քաղաքն կայսերանիստ ի Սանտկպետերբուրգ: Եւ այս սակս երկուց. նախ՝ զգոհութենական շնորհակալութիւնս մատուցանելոյ յաղագս Գրիգորուպոլու քաղաքաշինութեանն, եւ . . . երկրորդ՝ ըզզանազան հարկաւոր խնդիրս առնուիրելոյ . . . Նորին կայսերական Մեծութեանն, սակս Գրիգորուպոլ նորակառոյց քաղաքին բնակչաց եւ սակս Նոր Նախիջեւանեցւոցն »:

1793-ին յունուարի 2-ին հասաւ ի Պետերբուրգ, ուր ընդ առաջ ելին տեղւոյն եկեղեցական եւ աշխարհական բնակչաց նշանաւորները, եւ փառաւոր ընդունելութիւն արին: Նոյն ամսոյ 9-րդ օրը (Լազարեան Յովհաննէս աղային ու Նախիջեւանի յաջորդ կարա-

պետ վարդապետին հետ) ներկայացաւ Կատարինէ Բ կայսրուհւոյն, յորմէ մեծ պատուով ընդունուեցաւ « ի զարմացումն բնակից տեսողաց », եւ քիչ ժամանակէն՝ իբրեւ վարձատրութիւն իւր մեծամեծ ծառայութեանցը՝ վեղարին ճակատը կրելու մետրապօլտական ադամանդեայ խաչն ու ծանրագնի վերարկուն (мантія) ընդունեցաւ, եւ պէտք եղած խնդրագիրը տալէն յետոյ մայիսի վերջերը Պետերբուրգէն ելաւ ու յունիսի 6-ին Նախիջեւան հասաւ, ուսկից երկու ամսէն վերջն ալ (օգոստոսի 9) Գրիգորուպոլիս գնաց, որոյ բնակիչքը Յովսէփ սրբազանի ձեռքով յուղարկած խնդրագրոյն պատճառաւ 1794-ին հոկտեմբերի 12-ին մեծամեծ արտօնութիւններ ընդունեցան ի Կայսրուհւոյն (¹):

Յովսէփ սրբազանը լաւ ճանաչելով հնութեանց յարգը, Աժտէրխանի, Խրիմու եւ Բեսսարաբիոյ նահանգներուն մէջ ի վաղուց հետէ մասնաւոր մարդիկ սահմանած էր, որք այլ եւ այլ ժամանակ շատ մի հնութիւններ ժողովեցին եւ այս անգամ Գրիգորուպոլիս բերելով՝ սրբազանին տուին: Նոցա մէջ թէպէտ հազուագիւտ հնութիւններ շատ կային, սակայն Արդութեանց Յովսէփ սրբազանի, որպէս նաեւ ամենայն ազգասէր Հայի համար աւելի սիրելի ու նուիրական հնութիւններն էին Ռուբէն առաջինի դաշոյնը (кинжалъ) եւ Աբասայ որդի Աշոտ երկրորդի թուրը, երկուսն ալ հայկական արծաթագիր յիշատակարաններով, որոց համար՝ կասէ Խօճէնց Մարգարը « ի ձիգ ժամանակս՝ զոմանս անձինս զերեւելիս եւ զխորհրդականս կարգեալ էր ի գործ առ ձեռն բերելոյ, որ եւ յաջողեաց ամենաբարձրեալն Աստուած: Քանզի իբրեւ զպարգեւ՝

(¹) Shtu Собрание Актовъ Армянскаго Народа. Часть 1, стр. 190—193. Москва, 1833.

յաւիտենական յիշատակաց արժանի, եւ իբրեւ զգանձ
անձեռնհաս յուժեքէ՝ բերեալ մատուցին պսակազար-
դեալ տեառն իմոյ, արժանապէս ժառանգի այնպի-
սեաց պարգեւաց, զ'ի հնուց անտի մնացեալ զդաշնակ
մի, ընդ նմին եւ զթուր մի պատուական » :

Դաշոյնին յիշատակարանը այս եղած է.

ՌՌԻԲԷՆ ՈՐԴԻ ԳՍ.ԳԿՍ.Յ.

ՍՈՎԱԻ ԵԶԵՐԵՅԻ ԱՌՆՈՒԼ ԶԿԼԱՅՆ ԿՈՍԻՐ.

ԿՍՐՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԱՌԻ,

Ի ՄԵՐՈՅՍ ԹՈՒԻՆ ՇԻԸ (1079):

Իսկ թուրին վերայի գրուածքը՝ այս.

ԶՈՀ ԼԵՐՈՒԲ ԹՍ.ԳՍ.ԻՈՐԻՆ ՀԱՅՈՅ ԱՐՇԱԿԱՅ

ԵՒ ՀՕՐՆ ԻՄՈՅ ՎԱՍԱԿԱՅ.

ՆԺԲ ԹՈՒԻՆ (963):

ՍՏԱՑԵԱԼ ԵՂԷ ԵՍ ԱՇՈՏՍ ԵՐԿՐՈՐԴ,

ՈՐԴԻ ԱԲԱՍԱՅ.

ԶԵՌԱՄԲ ԿԱՅՍԵՐԱՅՆ ՄԵԾԻ

ՎԱՍԻԼԻ ԵՒ ՅՕՀԱՆՆԷՍ ԶՄՍԿԱԿԱՅ.

ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՅ ՆԿԶ (1017):

Մնացեալները՝ տասնեւեօթը տեսակ հնուժիւններ
էին, զորս Յովսէփ սրբազանը 1800 թուականին տա-
րեմտի օրը Ռուսաց կայսեր նուիրեց:

Ի նոցանէ չորս առաջինքը ոսկիէ էին, այսինքն.

1.) Մեծին Աղեքսանդրի դրամը՝ նորա դեմքովը:

2.) Մեծին Կոստանդիանոսի դրամը:

3.) Կոստանդիանոսի եւ Հեղինեայ՝ Երեւման Խաչի յիշատակին հա-
մար կտրած մեղալը:

4.) Յունաց Անաստաս կայսեր դրամը:

Իսկ մնացեալ 13 հատը արծաթէ էին, այսինքն.

5.) Պարսից Արտաշես Երկայնաբազուկ բազաւորի որդւոյ Քսերքսե-
սի դրամը Քրիստոսէ 421 տարի յառաջ:

6.) Պարբեաց կամ Հայոց Արշակունի բազաւորաց դրամը՝ անգիր դեմքով :

7—11) Հոռվմայեցւոց ու Մողուաց դրամներ :

12.) Հայոց Հերոս բազաւորի եւ Իգարեյա (Զարեյ) բազաւորի կրտսած դրամը՝ հայերէն գրերով :

13—17.) Եգիպտացւոց, Յունաց ու Արաբացւոց դրամներ :

Այս դրամներու ցանկէն ալ կերելի որ Ռուբէն առաջնոյ դաշոյնն ու Աշոտ երկրորդի թուրը Յովսէփ սրբազանի մօտ մնացած են . բայց թէ նորա մահուանէն վերջը որոյ ձեռք ընկան այն նուիրական հնութիւնները եւ ուր կը գտնուին այժմ,—ոչ գրաւոր յիշատակարան տեսած եմ եւ ոչ բերանացի աւանդութեամբ լսած :

1793 թուականի ձմերան եղանակին Գրիգորուպոլիս կեցաւ Յովսէփ սրբազանը, ուսկից ըստ իւր սովորութեան աշխարհիս այլ եւ այլ կողմի Հայոց հետ շատ մի գրագրութիւններ արաւ, յորդորելով զիրենք որ կամ Ռուսաց մասի Հայերուն հետ զան միանան ու մէկտեղ բնակելով ազգութիւնը ամբողջապէս պահպանեն, կամ օգնութիւն անեն իւր ձեռքովն սկսուած ու սկսելու ազգաշահ գործերուն :

Թղթակցութիւններ արաւ նաեւ Ռուսաց տէրութեան այն պաշտօնատէրներուն հետ, յորոց կերպով մի կախումն ունէր Ռուսիաբնակ Հայոց անդորրութիւնն ու բարօրութիւնը :

Այն ազգային հոգևով լցուած գրագրութիւններէն քանի մի հատը միտք ունէինք մէջ բերել այստեղ, բայց տեղւոյս անձկութիւնը չներեց . ուստի ի նոցանէ քանի մի հատին նկատմամբ միայն Հետեւակազօրաց հրամանատարի Կոմս Պլատոն Զուբովի 1794-ին դեկտ. 14-ին Պետերբուրգէն գրած պաշտօնական թուղթը կղնեմք թարգմանելով, յորմէ կիմացուի թէ որպիսի անձնանուիրութեամբ աշխատած է այս մեր արթուն հովիւն իւր բանաւոր հօտին բարօրութեանը վերայ :

« . . . Ձեր Սրբազնութեան յարգելի գրութիւնները այլ եւ այլ ժամանակ ընդունելով՝ կպատասխանեմ Ձեզ, որ Հայոց ազգի համար Ձեր արած բազմատեսակ աշխատութիւնները մեծ պատիւ կբերեն Ձեզ, իբրեւ անձնադիր հովուի՝ անդադար աշխատողի յօգուտ հաւատացեալ հօտին իւրոյ: — Իմ կողմանէ կը հաւատացրնեմ Ձեր Սրբազնութեանը, որ այդ ազգին համար արժէ ամենայն տեսակ աղէկութիւն անել, եւ ես չեմ ուշացրներ՝ ըստ Ձեր գրագրութեանց՝ նոցա բոլոր պիտոյքը կարողութեանս չափ հոգալու, որով պատիւ ունիմ մնալ» եւ այլն:

Այս եւ սորա նման բազմաթիւ թղթերէն (1) հետաքրքին ընթերցողը դիւրաւ կհասկընայ որ յիրաւի Սրբութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, ինչպէս որ պէտք է՝ ազգասէր մարդ եղած է. սակայն զարմանք որ Նոր Նախիջեւանն իւր հիմնուած օրէն (1780—95) ժողովրդական յատուկ դպրոց չունէր, որով քաղաքին բնակչաց տղայքը տասնեւհինգ տարիէ հետէ քահանայից ու տիրացուաց տունները կերթային իւրեանց սկզբնական ուսումը սովորելու, եւ միայն եկեղեցականներէն այն անձինքը չափաւոր ուսում կը սովորէին, որք Ս. Խաչ վանքին մէջը կբնակէին:

Այս նշանաւոր պակասութեան մէկ մասը թէ որ Սրբութեանց արքեպիսկոպոսին թողումք, միւս մասը՝ ցաւելով սրտի պիտի ասեմք որ Նախիջեւանեցւոցն էր. վասն զի ինչպէս քանի մի տարի յառաջ, այնպէս ալ անցեալ ութուտասներորդ դարու վերջերը ոչինչ բանի մի համար քաղաքացւոց մէջ անբաւականութիւն ծագելով՝ երկու ամբողջ տարի խռովութիւն եղաւ,

---

(1) Сѣмъ Собраніе Актовъ, часть 1, стр. 208—243. Москва, 1833.

մինչեւ որ 1795-ին գարնան սկիզբները Գրիգորուպոլսէն Նախիջեւան դարձաւ Յովսէփ սրբազանը եւ գիրենք հաշտեցուց: Բայց տեսնելով որ այն հաշտութիւնը երկար չպիտի տեւէ, եւ կամ՝ թէ որ երկար ալ տեւէ, նոր խռովութիւններ պատահելու վախ կայ, *Դաշնադրութիւն միաբանութեան* վերնագրով թուղթը շարադրեց, որ 30 նշանաւոր անձանց ստորագրութեամբը վաւերացրնելէն յետոյ առանձին ալ տպագրել հրամայեց, որպէս զի գէթ այնու կարողանայ ետ կացրնել այն ազգավնաս խռովութիւններէն: Եւ յաջողեցաւ:

Մեր այս խօսքերուն, այսինքն մինչեւ 1795 թուականը Նոր Նախիջեւանի մէջ հասարակաց դպրոց չըլինելուն ու ժողովրդոց մէջ նոյն տարիներն եղած խռովութիւններուն համար անժխտելի ապացոյց է նոյն իսկ վերոյիշեալ «Դաշնադրութիւն միաբանութեան» թուղթը, որ 1795-ին մայիսի 26-ին գրուած, ու յառաջաբանէն զատ՝ 13 յօդուած բաժնուած է: Ահա այն վաւերական թղթոյն քանի մի խօսքերը.

„ . . . Ներքոյ ստորագրողքս, հաճութեամբ նորին Բարձր Սրբազանութեան Հովուապետին մերոյ եւ Հօր Տեառն Յովսէփայ Արքեպիսկոպոսին յօժար կամօք յանձն առաք լինիլ . . . մեզ ամենիցս միաշունչ եւ միահոգի ի միասին, եւ միով խորհրդով աշխատիլ եւ հետեւիլ բարեկարգութեան քաղաքիս՝ որպէս հայր գրած ի վերայ զառակացն, հաւատարմութեամբ եւ առանց անձնական ախտի կամապաշտութեան եւ անաջատութեան:

„ Երկրորդ՝ համայն հոգաբարձուքս եւ դատաւորքս ընդ զլովային, եղիցուք առ միմեանս սիրով եւ խաղաղութեամբ, որպէս վայել է պատուելի անձանց եղբայրութեան մերոյ: Հեռացուցուք ի միջոյ մերմեզ հետ, զնախանձ եւ զատելութիւն, առ որ ոչ հաճի Աստուած. այլ պահեսցուք զհամաձայնութիւն համակամութեան, որում Աստուած լինի օգնական, վասն արդիւնարարութեան նորաշէն քաղաքիս մերոյ:

„ Երրորդ՝ *ակնկետ արասցուք զամենայն ակցակն, որ փոքր մի յառաջ կուրմացոյց զպայծառութիւն քաղաքիս . . .*

„ Ուրիշորդ՝ ըստ հաճութեան Սրբազան Հօրն մերոյ՝ արասցուք
Դպրոց գտուեն՝ որ վասն Յովսէփ Անդրէիչի շինեցեալ, մինչեւ
նորին Սրբազանեան կատուցանելն զդպրոցն զոր ունի մեզ յառաջա-
դրեալ. և ի նոյն փոքրիկ դպրոցի երկու վարպետք շիցին և կամ
ուսուցիչք, հայերէն և ռուսերէն, որք ուսուցեն մանկանց մերոց՝
որպէս զկարդալ, նոյնպէս զգրել երկուց լեզուաց: Հայերէնի վարձն
տարեկան՝ Սրբազան Հայրն մեր ունի հատուցանել ի յեկեղեցեացն,
իսկ ռուսերէն վարպետին պարտական ենք մեք հատուցանել . . . “:

Նոր դպրոցը նոյն տարուան մէջ շինուեցաւ Զու-
ղայեցի Գերաքեան Յօհանջան աղային ծախիւքը, որով
եւ Յովսէփ սրբազանը ժողովրդոց հաւանութեամբը
նոր կարգադրութիւն անելով՝ որոշեց որ հին վարժա-
րանը մնայ իբրեւ սկզբնական ուսմանց դպրոց, իսկ
նորին մէջ փոխադրուին եւ ընդունուին միայն այն-
պիսի տղայք, որք իւրեանց սկզբնական ուսումը սո-
վորած լինին: Այս պատճառաւ ահա այն դպրոցները՝
Սուրբ Սահակեան ու *Սուրբ Մեսրոպեան* անուանեց:

Գերաքեան Յօհանջան աղայի դպրոցին շինութիւնն
սկսուած էր 1790 թուականին՝ Լուսաւորչի անուամբ,
ինչպէս որ պիտի տեսնեմք Նոր Նախիջեւանի Ս. Լու-
սաւորիչ մայր եկեղեցւոյ գաւթին երկու պատերուն
վերայի գրուած յիշատակարաններէն. բայց ժողովրդոց
խռովութեան պատճառաւ անկատար մնացած էր,
մինչեւ որ 1795-ին հաշտութենէն յետոյ շինութիւնը
աւարտուելով՝ Ս. Մեսրոպեան դպրոց կոչուեցաւ:

Գաւթի ձախ կողմի յիշատակարանը այս է.

ՅՕՐԻՆՈՒԱԾ ՊԱՅԾԱՌ ՅԱՐԿԻՍ ՆՈՐԱՍՔԱՆՉ,
ԱՐԱՄԵԱՆՑ ԾԱԳԵԱԼ ԶԻՆՉ ԱՐՓԻՈՅՆ ՃԱՃԱՆՉ.
ՈՒՇԻՄ ՅՕՀԱՆՉԱՆ՝ ԻՇԽԱՆ ՔԱԶԱԼԱՆՉ,
ՐԱՄԻՆ ԳԵՐԱՔԵԱՆ ՊԱՐԾԱՆՔ ԻՍԿԱՔԱՆՉ:
ՎԵՀԱՓԱՌ ԴՊՐՈՅ ԳԻՏՆՈՅ Ի ԿԱՃԱՌ,
ՀԱԻԱՏՈՅ ԱՄՐՈՅ ՇՆՈՐՀԱՅ ՎԱՃԱՌ.

ՍՈՒԼԵԱԼ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՀՐԱԻՒՐՄԱՆ ՃԱՌ ,
 ԴԱՍՈՒՑ ՈՐԲ ՄԱՆԿԱՆՑ ԴԱՀԵԱԿ ԱՆԱԶԱՌ ,
 ԵՎ ՅԱՅՍ ԽՐԱԽՈՅՍ ԱՍՔԱՆԱԶԵԱՆ ՓՈՒՆՁ ,
 ԵՐԶԱՆԿԻՍ ԲԱՇԽՈՅՍ ԶՕՆԵԼ ՀԱՄԱՇՈՒՆԶ .
 ՓՈՂԵԱ Ի ՀՌԶԱԿ ՀՐՃՈՒԱՆՕՔ ԱՆՆԻՆՁ ,
 ՏԵՆԶԱԼԻ ՎԻՃԱԿ ԵՐԱԽՏԵԱՅՍ ԱՆՁԻՆՁ :

Իսկ այց կողմի յիշատակարանը՝ այս .

ԴՊՐԱՏՈՒՆՍ ԱՅՍ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՍ ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՅԱՆՈՒՆ
 ՍՐԲՈՅ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԻՈՐԶԻՆ, ԱՐԴԵԱՄԲ ԶՈՒ-
 ՂԱՅԵՑԻ ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ ԻՇԽԱՆ ԱՂԱ ՅՕՀԱՆՁԱՆԻՆ, ՅԱՆ-
 ՁՆՁԵԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻԻՐՆ ԵՒ ԿԵՆԱԿՑՈՅՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԳԻԻ-
 ԼԻՍՏԱՆ ՏԻԿՆՈՁՆ, ՀՕՐՆ՝ ՔԱԼԱՆԹԱՐ ՅԱԿՈՒԲԻՆ, ՄՕՐՆ
 ՄԷՐԲԱՆ ՏԻԿՆՈՁՆ, ՊԱՊՈՒՆ՝ ԳԷՐԱՔ ԱՂԱՅԻՆ, ՀԱՆՈՒՆ՝
 ԹԱԳՈՒՀԻ ՏԻԿՆՈՁՆ, ԵՒ ԴՍՏԵՐԱՅՆ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԶԳԱՅ-
 ՆՈՅՆ. ՅԱՄԻ ՓՐԿԶԻՆ 1790 :

508
 28060-62

Սրբոց թարգմանչաց անուներով դպրոցներ բա-
 նալու դիտաւորութիւնը կերելի թէ Յովսէփ սրբազա-
 նը վաղուց ունեցած էր իւր մտքին մէջ ու մինչեւ հե-
 ուաւոր տեղերու ազգայնոց եւս հաղորդած . վասն զի
 դեռ դպրոցները չբացուած՝ այնչափ տարածուեցան
 անուները, որ Հնդկաստանի հայ ժողովուրդներէն ո-
 մանք զանազան կտակներով մեծամեծ գումարներ ա-
 ւանդեցին նոցա, ինչպէս Համատանցի Մսէհ Բաբա-
 ջանեանցը, որ 1794-ին մայիսի 30-ին 31 հազար 250
 ռուպլիի անշարժ կայք թողուց Կալկաթայի մէջ, որ-
 պէս զի նորա տարեկան շահովը պահուին Նախիջեւանի
 դպրոցները . « Եւ զփոխարէն սորա, — կասէ կտակին
 մէջ, — ստացայ եւ հաստատեցի ինձ յիշատակ եւ ի
 ժառանգութիւն հոգեւոր՝ գյիշեալ Սուրբ Լուսաւորչի
 Եկեղեցւոյ սուրբ Սահակ եւ սուրբ Մեսրոպ անուամբ
 զերկոսին դպրատունսն . . . որք մշտնջենաւոր իմ յի-
 շատակաւ մնասցեն ի նոր Նախիջեւան, եւ ի տպեալ

գրեանս յիշատակեցին »: Նոյնպէս Կեսարացի եղիա մահտեսի-Յակոբեանը, որ 1799-ին մայիսի 9-ին թողուց Նախիջեւանի դպրոցներուն 5000 սքայ ուսւի կամ 3125 ռ. արծ.: Կալկաթացի Խօջամալեան տիկինը, որ 1461 թուա. կտակեց: Սարգիս Ծատուրը, որ 80 հազար հուն (Հնդկաստանի ոսկի) կամ 200 հազար թուրքի թողուց, այս պայմանաւ որ իւր քանի մի ժառանգներուն վախճանելէն յետոյ բոլոր դրամագլուխը Նոր Նախիջեւանի դպրոցներուն ու տպարանին անցնի, եւ այլն:

Բայց թէ այն դպրոցները որչափ տեսցին ու որպիսի աշակերտներ ելան ի նոցանէ, տեղեկութիւն չունիմք. եւ միայն այսչափս գիտեմք Պ. Գլինկայի գրուածքէն որ մինչեւ Ներսէս Ե կաթողիկոսի Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ վիճակին առաջնորդ եղած տարիները՝ կային այն դպրոցները, թէեւ ոչ իւրեանց առաջին անուններովը: Վասն զի, կասէ յիշեալ հեղինակը թէ « Նախիջեւանի մէջ ժողովրդական դպրոց մի կայ, որ քաղաքացիք կպահեն, եւ յորում Հայոց մանկունքը իւրեանց սկզբնական ուսումը սովորելէն յետոյ տեղւոյն ուսումնարանը կմտնեն, զոր հիմնած է Արղութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, եւ զոր աւելի բարեկարգեցին Եփրեմ եւ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսները՝ պէտք եղած խնամքը տանելով վերան: Այն երկուց վարժարանաց դրութիւնը այժմ առաջինէն աւելի պայծառացաւ Ներսէս արքեպիսկոպոսի անխոնջ աշխատանօքը, որ անձը նուիրած է իւր ժողովրդոց բարորութեանն ու Հայոց բոլոր ազգի յառաջադիմութեանը » (1) եւ այլն:—Այս տեղեկութիւններէն եւս կերելի

(1) Сѣи Собрание Актовъ Армянскаго Народа. Часть III, стр. 15. Москва, 1838.

որ 1838—39 թուականներուն կային տակաւին այն դպրոցները, եւ միայն այն ժամանակը դպրոցական փոփոխութիւն եղաւ, երբ նախ՝ Լազարեան ձեմարանէն ելնող քանի մի բարեհամբաւ երիտասարդները մասնաւոր դպրոցներ բացան Նախիջեւանի մէջ (յորոց առաջինն եղաւ Խարասուցի Պ. Թէոդորոս Խաղամեանը), եւ ապա՝ երբ Խումանեան Խաչատուր աղայի քաղաքագլուխ եղած միջոցին՝ տեղւոյն նոր ուսումնարանը շինուեցաւ, որ այժմ քանի մի տարիէ ի վեր Կատարինասլաւի ուսումնական շրջանակի գաւառական դրպրոցներուն կարգն անցաւ:

Այն մասնաւոր դպրոցներուն, որպէս նաեւ Նախիջեւանի այժմու գաւառական ուսումնարանին վերայ արժէր քանի մի խօսք ասել, բայց որովհետեւ մեր յառաջիկայ նպատակէն շատ կհեռանամք,— դառնամք նորէն մեր կենսագրութեանը:

Պարսից Մուրատ խան թագաւորի մահուանէն յետոյ՝ երբ 1795-ին Աղա Մահմէտ խանը շահ նստաւ Պարսկաստան, Վրաստանը Պարսից տէրութեան հետ միացրնելու համար՝ Ռուսաց դէմ ելաւ եւ անթիւ զօրքով եկաւ Հայաստանի մէջէն անցնելով Թիֆլիզ մրտաւ ու սոսկալի անգթութիւններ արաւ,— Յովսէփ սրբազանը տէրութեան կողմանէ Կովկասու զօրաց ընդհանուր հրամանատար Կոմս Վաղերիանոս Զուբովին գործակցութեանը հրաւիրեցաւ:

Թէպէտ այս անգամ մէկ կողմանէ շատ դժուար էր Յովսէփ սրբազանին իւր ազգային նորանոր ձեռնարկութիւնները թողուլ ու ձմերան ցուրտ եղանակին այնպիսի երկար ճանապարհորդութիւն անել, սակայն միւս կողմանէ երեւակայելով իւր կովկասաբնակ համ-

ազգեաց կրելի նեղութիւնները, առանց արգելք մի հանելու 1795-ի վերջին ամիսները Կովկաս ուղեւորեցաւ, ուր Պարսից բոլոր պատերազմին ժամանակը կատարեալ ազգասիրութեամբ պաշտպան հանդիսացաւ բոլոր տեղացի Հայերուն, մինչեւ որ Աղա Մահմէտ խանի սպանուելովը՝ Ռուսաց ձեռքն անցան Դարբանո, Բաքու, Ղուբա եւ Գանձակ քաղաքները, որպէս նաեւ Շամախին ու Շուշին, որոց խաները՝ Յովսէփ սրբազանի համոզելովը Ռուսաց հպատակութիւնն ընդունեցան, եւ զորս Պարսից նոր թագաւորը (Ֆէթ Ալի շահ) տեսնելով՝ ստիպեալ ի հարկէ՝ հաշտութիւն խօսեցաւ Ռուսաց հետ ու Թիֆլիզը Վրաց ձեռքը թողուց:

Պատերազմը վերջանալէն յետոյ Յովսէփ սրբազանը իւր մեծամեծ ծառայութեանցը համար՝ Պօղոս առաջին կայսեր հրովարտականերովն ընդունեցաւ նախ՝ 1799 թուականին Մայիսի 9-ին սրբոյն Աննայի առաջին աստիճանի ասպետական շքանշանը, եւ ապա 1800-ին Մարտի 22-ին Ռուսաց կայսերութեան Իշխան (КНЯЗЬ) անուանեցաւ իւր բոլոր ազգատոհմովը (1):

---

(1) Արդուքեան Երկայնաբազուկ իշխանաց տոհմին՝ Վրաց բազաւորէն տրուած հին կնիքը շինուած էր կարմիր տեղւոյ վերայ ամպի տակէն ելած արծաթե գրահի մէջ բուր բունած ձեռք մի, եւ նորա վարը կապուտ տեղւոյ վերայ գետնին կանգնած առիւծ մի, որ իւր առաջի քաթերուն մէկովը ոսկիէ գաւազան կրուկեր, եւ միւսովը գրահ. բայց երբ Ռուսաց կայսերութեան իշխան հաստատուեցան, կնիքը երկու հաւասար մասն բաժնուեցաւ. մէկ մասին, այսինքն ձախակողմեան բաժնին վերայ Արդուքեան իշխանաց հին կնքանշանները շինուեցան. իսկ աջակողմեան բաժնին մէջ ոսկեղէն յատակի վերայ բոջոջ սեւ արծիւ մի յաւելցաւ, գլուխը թագ ու մազլին մէջ գաւազան: Արծուի սրտին վերայ ձեւացուած է Ս. Յովհաննու երուսաղեմացւոյ շքանշանը, մէջտեղը կարմրագոյն փոքրիկ գրահով, ուր եւ գրուած է Պօղոս Առաջին կայսեր անունը:

Վերջապէս Արդութեանց արքեպիսկոպոսը 1800 թուականի Մարտ ամսոյն մէջ Լուսաւորչայ աթոռակալ ընտրուեցաւ, եւ կոչուեցաւ *Յովսէփ Դ Կարողիկոս Ամենայն Հայոց*. յետ որոյ Պետերբուրգէն ելնելով՝ իւր վերջին այցելութիւնն արաւ Նոր Նախիջեւանի եւ Աժտէրխանի ժողովրդոցը, որոց բարօրութեանը համար ամբողջ 27 տարի աշխատած էր: Երկու քաղաքաց Հայկազունքն ալ երախտագէտ գտնուելով՝ այս վերջին անգամը սովորականէն աւելի մեծ պատուով ընդունեցին զինքը, որով նորանոր խոստմունքներ արաւ Յովսէփ կաթողիկոսը՝ զիրենք առաւել եւս խնամելու:

Նոյն տարւոյ դեկտեմբերի սկիզբները Յովսէփ Աժտէրխանէն Ղզլար քաղաքը գնաց, ուր Վրաստանի գլխաւոր հրամանատար *Քնորրիկ* ասուած ետեղակալ զօրապետէն (генераль-лейтенантъ) յիշեալ ամսոյ 20-ին հետագայ նամակն ընդունեցաւ.

« . . . Խոնարհաբար շնորհաւորելով Ձեր տէրութեան գալուստն ի Ղզլար, ինձ պատիւ կհամարիմ յայտնել Ձեր վեհափառութեանը որ Ձեր անվտանգ կերպով Վրաստան ժամանելու մասին ինձմէ կախեալ բոլոր կարգադրութիւններն արած եմ . . . Մխիթարելով զիս այն յուսով որ շուտով Ձեզի անձամբ ներկայանալու բաղդը կունենամ եւ Ձեր հայրապետական օրհնութեանը կարժանանամ, մնամ » եւ այլն:

Յովսէփ 1801-ին յունուարի վերջերը հասաւ Թիֆլիզ, ուր մեծ փառքով ու պատուով ընդունեցին զինքը տեղւոյն բոլոր քրիստոնեայ ազգերը. բայց մե՛ղք որ քիչ ժամանակէն հիւանդանալով՝ կնքեց իւր կեանքը լի արդեամբք քաղաքականութեան եւ ազգասիրութեան, որով բովանդակ Հայաստանն ու Ռուսաստանը կորսընցուց այն սակաւաթիւ մարդիկներէն մէկը, որ

ինչպէս առաջ ասինք, երբեմն երբեմն դարուց ընթացիցը մէջ կյառնեն ու նախ՝ ժամանակակցաց ուշադրութիւնը իրաւամբ իւրեանց վերայ կդարձրնեն, եւ յետոյ ապագայից զարմանք կպատճառեն:

Մարմինը Ս. Էջմիածին յուղարկաւորելու ժամանակ այնչափ բազմութիւն մարդկան ժողովեցաւ որ կարծես թէ բոլոր Թիֆլիզը դղրդեցաւ: Թաղմանէն վերջն ալ մինչեւ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը՝ Յովսէփու անունը յիշուեցաւ Հայոց եկեղեցիներու մէջ: Բայց նորա ազգասիրական այնչափ արդեանցը նայելով՝ հարկ է ասել որ Նոր Նախիջեւանի, Ա.Ժտէրխանի, Գրիգորուպոլսոյ եւ Քիշնեւի Հայերը տակաւին շնորհապարտ են նորա. վասն զի իւրեանց այնպիսի անզուգական բարերարին համար՝ ինչպէս կվայելէր ո՛չ միայն Ա.Ժտէրխանի Պօղոս Պետրոս եկեղեցւոյ հրապարակին մէջ, կամ Նոր Նախիջեւանի Ս. Լուսաւորիչ մայր եկեղեցւոյ գեղատեսիլ շրջապատին մէջ բոլորակ երկնասլաց սիւն մի, կամ քառանիստ սրածայր բուրգ մի եւ կամ գեղեցկաձոյլ մահարձան մի կանգնեցին, այլ եւ ոչ փոքրիկ յիշատակարան մի գրել տուին իւրեանց մեծաշէն եկեղեցեաց սիւներուն ու կամարներուն վերայ, որ ապագայից հարիւրին գէթ տասը կարդալով ճանաչէր ու գիտնար իւր նախնեաց բարերար Յովսէփ սրբազանին անունն ու գործերը, որով եւ գուցէ իւր ներքին զգացմամբը կաթիլ մի արցունք թափելով եւ կամ հառաչանաց շունչ մի արձակելով՝ սրբտանց երախտագէտ լինէր այս մեր եզական դիւցազնոյն:

Յովսէփ՝ իբրեւ մատենագիր՝ քանի մի գրաւորական վաստակներ թողուց, որոց մէջ առաջինը կարեմք համարիլ « Խոստովանութիւնք Քրիստոնէական հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ » վերնագրով գիրքը,

որ Պօղոս Ս. կայսեր հրամանաւն ու ընծայականաւը տպուեցաւ ի Պետերբուրգ 1799 թուականին: Այս գրքին բովանդակութիւնն է՝ Ա) *Դաւանորիւն Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ*, Բ) *Խորհուրդ Մկրտութեան եւ Դրոշմի*, եւ Գ) *Խորհուրդ արքայ Պատարագի*: Բաց յայսմանէ՝ Յովսէփ քանի մի քարոզներ ու ճառեր շարադրած է, ինչպէս նաեւ վերը յիշուած նոր Նախիջեւանի հոգեւոր դատարանի Կանոնադրութիւնները՝ հանդերձ երկար յառաջաբանով, Դաշնադրութիւն միաբանութեան ժողովրդոց Նախիջեւանի թուղթը, եւ այլն:

Իւր ոճոյն վերայ փոքրիկ ճաշակ մի տալու մտքով՝ Պետերբուրգ տպուած Ընդհանրական գրքին՝ Յովսէփու ինքնագիր յառաջաբանէն հետագայ խօսքերս մէջ բերինք.

« Մեծափափագ տենչիւ ցանկացեալ իմ զհոգեծորան գիրքս այս Ընդհանրական կոչեցեալ՝ եւարփեան հօրն մերոյ եւ սրբազնասուրբ հայրապետին սրբոյն ներսէսի շնորհալուոյն, տպմամբ ի լոյս ածել, ի յաշտանակ մօրս մերոյ սուրբ Եկեղեցւոյ, հարազատ մանկանցն զգալի տեսութեան բարձրացուցանել, եւ ի վերայ աղբերն ճշմարտութեան զխայտախարիւս այս գաւազան առդնել, որպէս զի որք միանգամ հոգւոյն տենչիւ մերձցին ի յրմպել ի ջրոյն կենաց՝ բանեղէն երամքն պարզամիտք՝ զկծեալ ի սոյն գոյնագոյն փայտս հոգեշահ յղացեալ յաստաւածանմանութիւն անդրափոխելի զխորհուրդս՝ ծնցին զհոգի փրկութեան:

« Քանզի սա է ճշմարտապէս ծառ կենաց տնկեալ ի դրախտի եկեղեցւոյ, յորոյ անթառամ ծաղկանց բուրեալն անուշահոտութիւն ընուզիմացականս լուսասորջածին հայկազունեացս աստուածային ախորժութեամբ, եւ ի սմանէ կթեցեալ պտուղքն գիտեն զճաշակողսն յանմահութիւն վերածել. առ յոր ըղձակաթ փափագանօք տենչացեալ՝ հարսնացեալս քրիստոսական եկեղեցի ասէր՝ պտուղ նորա քաղցր է ի կոկորդի իմում:

« Ուստի եւ իմ սմին սիրատարի եղեալ ի մանկութենէ եւ ի ճաշակումն իմանալ ցանկութեանս հոգւոյ զանտաղտկանալի յագեցուցիչ զմարգարտայեռ բանահիւսութիւն երանելոյս ջամբեալ՝ ջան եղի զօրացուցմամբ տեառն զժառս կենաց զտնկեալս յեզերս սառնատեսակ կենդանի ջրոց հոգւոյն սրբոյ՝ զպտղաբերն երկոտասան առաքելոցն հա-

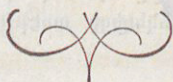
ւատոյ հաստատութեան պտղոց տպագրութեամբ եւ ի մէջ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ տնկել զի սիրելի ազգդ իմ եւ լուսաւորչաճնունդ որդիքդ մօր մերոյ սրբոյ Տիրահաստատ Աթոռոյն Միաճնախջի, եւ հարազատքդ սոյնոյ շնորհալից սրբազնասուրբ Հայրապետիս Տեառն Ներսէսի՝ զկենդանարար պտուղն «նաշակեալ» իմացականին ներգործութեամբ անմահանայցէք յուսով» եւ այլն :

Յովսէփը բարձրահասակ էր, միջակ մարմնով, վառվռուն ու թափանցիկ աչքերով, երկայն ու սպիտակախառն մօրուքով եւ շնորհալի ու պատկառելի կերպարանքով, որ հայելի էր նաեւ իւր բնատուր մեծանձնութեանն ու հեռատես քաղաքականութեանը :

Ընդհանրապէս բարեսիրտ, գործունեայ ու հաստատուն բնաւորութեան տէր մարդ էր : Ընկերութեան եւ առ հասարակ խօսակցութեան մէջ աշխոյժ ու ազդունձ մի կբանեցընէր : Խօսուածքին համապատասխան էր իւր արտաքին վսեմ տեսքն ու ազնուական շարժուածքը :

Խօսքս վերջացընեմ այս ալ յաւելցընելով՝ որ մեր ազգայնոց բարօրութեանն ու նոցա ապագայ երջանկութեանը վերայ Յովսէփու ունեցած մեծ սէրն ու աշխատանքը այնչափ շատ էր, որ որ եւ իցէ գովեստ պականաւոր կերեւի իրեն արդեանցը նկատմամբ :

Յ. ՏԵՐ-ԱՆՐ.

504

504

«Ազգային գրադարան

NL0109899

«Ազգային գրադարան

NL0109898

